

ΕΝΑ ΣΥΜΒΟΛΟ ΤΗΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΗΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΣΤΗΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΤΕΧΝΗ

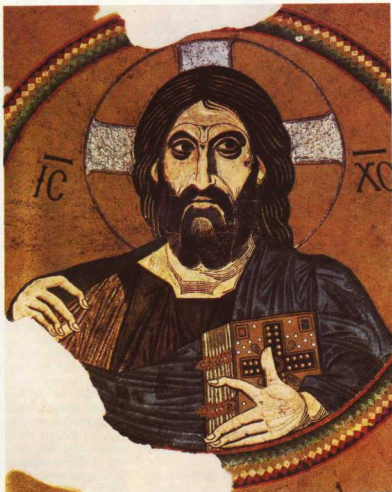
Η μελέτη αυτή ξεκίνησε από βασική παρατήρηση στην απεικόνιση του Παντοκράτορα, στο βυζαντινό μνημείο στο Δαφνί¹.

Στο μέτωπο της μορφής αυτής του Παντοκράτορα, στο θόλο, σαφώς απεικονίζεται σύμβολο, που δεν είναι ρυτίδα. Αν και έχει δημιουργήσει απορία στους ειδικούς, μέχρι τώρα δεν έχει ερμηνευθεί.

Και στον Όσιο Λουκά, από τα πιο γνωστά βυζαντινά μνημεία της Ελλάδας, παρατηρείται επίσης το σύμβολο αυτό. Ο G. Millet, στη μελέτη του για τον Όσιο Λουκά, δεν παρέλειψε να το αναφέρει. Χαρακτηριστική είναι επίσης η παρατήρηση των E. Diez και O. Demus, στη μελέτη τους για τα «Βυζαντινά ψηφιδωτά στην Ελλάδα, Όσιος Λουκάς, Δαφνί»: «Πάνω από την εξαιρετικά ενδεικτική συμμετρική σαμροσειδή γραμμή, πάνω από τα μάτια, εμφανίζονται ασύμμετρες καμπύλες στο μέτωπο, σαν αφηρημένο διακοσμητικό σχήμα μυστηριώδους συμβολισμού».

Έφη Αθνασίου

Αρχαιολόγος

Το σύμβολο αυτό αποτελείται από σχεδόν παραλληλόγραμμο γραμμικό σχήμα, το οποίο αρχίζει από την οριζόντια γραμμή που χωρίζει το μέτωπο και καταλήγει, στο κάτω τμήμα, σε κλειστή καμπύλη, η οποία διαπλάτυνεται στο ανώτερο τμήμα, για να σχηματίσει ένα κάπως τριγωνικό σχήμα, τοποθετημένο μεταξύ μιας οριζόντιας νοητής γραμμής, στο κέντρο του μετώπου, και της γραμμής που διαχωρίζει το μέτωπο από την αρχή της μύτης, μεταξύ των φρυδιών.

Σε σπάνιες περιπτώσεις, όπως στον Κωνσταντίνο της Αγ. Σοφίας της Κωνσταντινούπολης (εικ. 1) (στο νότιο τύμπανο, πάνω από την πόρτα που οδηγεί στο νάρθηκα), το σύμβολο εμφανίζεται κάπως παραλλαγμένο με τη μορφή οριζόντιας γραμμής στο μέτωπο, που στο μέσο της ακουμπά το επάνω μέρος τετραγώνου. Η περίπτωση αυτή εδραίωνει περισσότερο την υπόθεση συμβόλου, στη θέση αυ-

τή, γιατί το σαφέστατο γεωμετρικό ετούτο σχήμα αποκλείει τελείως την πιθανότητα ρυτίδας και δείχνει απολύτως «εσκεμμένο». Το σύμβολο αυτό, στη συνήθη μορφή του, εμφανίζεται με εξαιρετική σαφήνεια και ακρίβεια, όπως στον Παντοκράτορα (Δαφνί), και στο μέτωπο του Αγίου Αθάκτου (άτριο της Βασιλικής της Santa Maria Antiqua στο Forum της Ρώμης).

Και στις δύο αυτές περιπτώσεις (εικ. 2 και 3) είναι με τέτοια ακρίβεια και σαφήνεια σχεδιασμένο ως ολοκληρωμένη μορφή, που δεν είναι δυνατό να εκληφθεί σαν ρυτίδα στο μέτωπο. Παρατηρείται δε σε πολύ μεγάλο αριθμό Βυζαντινών απεικονίσεων στην Ελλάδα και σε άλλες περιοχές όπου είχε εξαπλωθεί η Βυζαντινή τέχνη. Αυτό φαίνεται να οφείλεται στο γεγονός ότι το σύμβολο ετούτο, άλλοτε συνειδητά και άλλοτε σαν μέρος του τυπικού της εικονογραφίας της βυζαντινής αγιογρα-

φίας, ενσωματώθηκε σε μια ορισμένη αγιογραφική παράδοση. Στο άρθρο αυτό² θίγεται το νόημα αυτού του σχήματος που συμβολίζει το λεγόμενο Τρίτο Μάτι (μάτι της σοφίας) και το άνοιγμα του.

Είναι γνωστό ότι το άνοιγμα του Τρίτου Ματιού επιτυγχάνεται με ορισμένες τεχνικές αυτοσυγκέντρωσης, δηλαδή στροφής του ανθρώπου προς τον εσωτερικό του εαυτό του και στην εμπειρία του Απλότου.

Είναι χαρακτηριστικό ότι εμφανίζεται μόνο στα μέτωπα του Χριστού, της Παναγίας και γενικότερα μορφών που έχουν φθάσει σε επίπεδο αγιότητας. Εξάφραση αποτελούν κάποτε μορφές αυτοκρατορικές, όπως του Ιουστινιανού και του Κωνσταντίνου, στην Αγία Σοφία Κωνσταντινούπολης, και τότε το σύμβολο είναι ένδειξη αγιότητας (και σοφίας) που συχνά αποδίδονται στους Βυζαντινούς αυτοκράτορες.

Το σύμβολο αυτό, που φαίνεται να είναι εσωτερικό, εμφανίζεται συχνότερα σε μωσαϊκά μνημεία (γεγονός που το συνδέει με τεχνικές άσκησης στον αναχωρητισμό), αλλά υπάρχει και σε εκκλησιαστικά μνημεία, όπως στην Αγία Σοφία Κωνσταντινούπολης.

Το Τρίτο Μάτι ήταν γνωστό στην Αίγυπτο και εμφανίζεται συχνά στο ίδιο σημείο του μετώπου προτομών και αγαλμάτων Θεών με ένα σημείο σαν κόμμη ή ένα κεφάλι φιδιού που βγαίνει από κάλυμμα του κεφαλιού.

Στη Βυζαντινή τέχνη το εσωτερικό, ερμητικό αυτό σύμβολο δείχνει, κρυμμένο, μυστικισμό και παρέχει ενδείξεις κοινωνικού και θεολογικού περιεχομένου.

Στις συγκεντρωμένες ως τώρα εικονογραφικές μαρτυρίες το σύμβολο αυτό παρατηρείται στη μεσοβυζαντινή κυρίως εποχή στην Ελλάδα (Δαφνί, Όσιο Λουκά, Μεταμόρφωση Κορωπί, Νέα Μονή), στην Καπαδοκία (Eski Gumus) και σαν αντανάκλαση, ίσως, σε μεταγενέστερες μανιεριστικότερες απεικονίσεις (στη Σικελία, στον Άβω κλπ.). Με την έννοια αυτή, εκτός από μαρτυρία προέλευσης των καλλιτεχνών, θα μπορούσε να συμβάλει, σε συνδυασμό με άλλες μαρτυρίες, και ως ένδειξη χρονολόγησης.

Το Τρίτο Μάτι, γνωστό στην ιατρική ως ένα μικρό γκριζωπό όργανο, που μοιάζει με μάτι, είναι ένας

αδένας, που βρίσκεται βαθιά μέσα στον εγκέφαλο και ονομάζεται κωνοειδής. Ο αδένας αυτός ήταν ήδη γνωστός στους Έλληνες κατά την αρχαιότητα, ως το κέντρο που ελέγχει τη σκέψη (στον εγκέφαλο). Ο Descartes (17ος αι.) τον αναφέρει ως «έδρα της ψυχής».

Στην Illustrated Encyclopedia of Traditional Symbols του J. C. Cooper³, στο λήμμα Τρίτο Μάτι, αναγράφονται τα ακόλουθα: «Το Τρίτο Μάτι του Σίβα και του Βούδα, το uṃa, το "φωτεινό σημείο" ή "μαργαριτάρι της φλόγας" στο κέντρο του μετώπου, συμβολίζει ενότητα, ισορροπία, ολοκληρωμένη όραση, απαλλαγή από τη διαδικότητα και τα ζεύγη των αντιθέτων όραση της αιωνιότητας» υπερβατική σοφία κρυπτοσύλληψη του φωτός πνευματική συνειδητότητα φώτιση. Σε καμιά περίπτωση δεν είναι φυσική ποιότητα» (εικ. 4).

Λόγω της σημαντικής γενικής συντονιακής-ρυθμιστικής λειτουργίας του, στην ιατρική χαρακτηρίζεται ως «διευθυντής της ορχήστρας» του ανθρώπινου οργανισμού.

Ο κωνοειδής είναι ο μόνος ενδοκρινής αδένας που εκκρίνει τις ορμόνες του και τα εγκυφαλικά υγρά καταβιβάζονται στον νωτιαίο μυελό και γι' αυτό επηρεάζει τη σύσταση του εγκέφαλου με επίδραση στις συγγενήσεις και τη συνειδητότητα, που μπορεί να συσχετισθεί με θαυότερη αντίληψη της πραγματικότητας.

Η σύγχρονη επιστημονική έρευνα έχει αποδείξει ότι όταν ο κωνοειδής αδένας διεγερθεί (με την αυτοσυγκέντρωση) εμφανίζονται τα ακόλουθα αποτελέσματα:

α) Ροή ενέργειας σε όλο το σώμα, που έχει ως αποτέλεσμα την επίτευξη υψηλότερων επιπέδων συνειδητότητας.

β) Ωρίμανση του κεντρικού νευρικού συστήματος και των διαδικασιών αντίληψης σε λειτουργίες μεγαλύτερης ακρίβειας, γεγονός που επιτρέπει καθαρότερες σκέψεις σε αφηρημένο επίπεδο.

γ) Κυριαρχία όλων των παρορμήσεων (πείνας, δίψας, φόβου, θυμού κλπ.).

δ) Ανεύρεση των συντομότερων λύσεων στα πιο δύσκολα πρακτικά προβλήματα.

Οι δότες Drew και Blatt, το Ιατρικό Τμήμα του Πανεπιστημίου του Kentucky, έχουν ανακαλύψει τον τρόπο δράσης του κωνοειδούς αδένα στη ρύθμιση της λειτουργίας του ανθρώπινου οργανισμού.

Μελέτες από τους Barbarosa (1959), Quay (1967) και Reiter (1969) οδήγησαν στο συμπέρασμα ότι ο κωνοειδής αδένας μπορεί να ασκήσει έλεγχο πάνω σε όλους τους κατώτερους ενδοκρινείς.

Η Vera Stanley Alder στο βιβλίο της «The Finding of the Third Eye»⁴ αναφέρει: «Η λειτουργία του Τρίτου Ματιού φέρνει το άτομο σε επαφή με το μεγαλύτερο μέρος του φυσικού κόσμου, το μέρος αυτό που είναι αόρατο με τη φυσική όραση».

Η ίδια αναφέρει ότι και ο Χριστός είχε διδάξει στους μαθητές του την επιστήμη της αυτοσυγκέντρωσης και ότι ένας απ' αυτούς (προφανώς ο Ιωάννης) έφθασε σε επίπεδα (τρίτο επίπεδο) τα οποία ο άνθρωπος δεν μπορεί, δεν του επιτρέπεται να αποκαλύψει. Σχετικά με την αυτοσυγκέντρωση, μπορεί να αναφερθεί ότι δεν ήταν άγνωστη στην ελληνική αρχαιότητα, από τους Ορφικούς, τους Πυθαγόρειους και το Σωκράτη (Πλάτωνος Συμposium)⁵.

Οι αναφορές αυτές της Alder, προ πολλού επιβεβαιωμένες, μπορούν να συσχετισθούν με τα κείμενα που προέρχονται από την τυχαία ανακάλυψη, στο θουνδ Jubal al Tarif, μέσα σε θαμμένο πιθάρι, κοντά στην πόλη Nag Hammadi, στην Άνω Αίγυπτο, 52 παπύρων (με τους οποίους ασχολείται, από ετών, μεγάλος αριθμός ειδικών επιστημόνων υπό την αιγίδα της UNESCO⁶. Ανάμεσα σ' αυτούς οι καθηγητές: Gilles Quispel, H. C. Puech, J. Robinson, M. Friedlander, D. M. Scholer, H. Jonas, E. Pagels και μια πλειάδα επιστημόνων διαφόρων σχετικών ειδικοτήτων).

Οι παπύροι αυτοί, που είναι κείμενα πρωτοχριστιανικής εποχής, ρίχνουν νέο φως σ' αυτή την περίοδο.

Ο τόμος βιβλιογραφίας του καθηγητή D. Scholer⁷ περιλαμβάνει 4.000 τίτλους, βιβλία, εκδόσεις και άρθρα σχετικά με την έρευνα του Nag Hammadi και ενημερώνεται με προσθήκες που δημοσιεύονται στο περιοδικό *Novum Testamentum*. Τα 52 κείμενα των παπύρων περιλαμβάνονται και στην Πατρολογία Π. Χριστού⁸.

Η καθηγήτρια του Columbia University της Αμερικής Elaine Pagels, που είναι μεταξύ των ειδικών επιστημόνων οι οποίοι ασχολήθηκαν και ασχολούνται με το θέμα αυτό, στο βιβλίο της *The Gnostic Gospels*⁹ αναφέρει:

«Αρκετές ακόμη από τις πηγές που αποκαλύφθηκαν στο Nag Hammadi περιγράφουν τεχνικές πνευματικής άσκησης». Σχετικά με το κείμενο *Zostriano* η E. Pagels αναφέρει (σελ. 143) ότι ο ασκούμενος θα έπρεπε να ηρεμήσει το μυαλό του με αυτοσυγκέντρωση. Σε πολλές από τις πηγές αυτές του Nag Hammadi γίνεται αναφο-

ρά σε πνευματική Γνώση, που έχει σχέση με επιστροφή του ανθρώπου στον εσωτερικό εαυτό του και παράλληλη γνώση του Θεού.

Έτσι η γνώστη ρήση του Χριστού που ξαναβρίσκεται στα κείμενα αυτά: «Η βασιλεία των ουρανών εντός ημών εστί» φαίνεται να έχει από το πρακτικό νόημα. Στο βιβλίο του Jacques Menard¹⁰ (τόμος Ε', σ. 139) από τη βιβλιοθήκη του Nag Hammadi με τίτλο «Ευαγγέλιο του Θωμά» υπάρχει το απόσπασμα στα ελληνικά από τον σχετικό πάπυρο:

«Ιησούς: οί Φαρισαιοί και οί γραμματεῖς ἀπέλαθον τὰς κλειδας τῆς γνῶσεως και ἀπέκρυψαν αὐτάς».

Στον πάπυρο αυτό είναι φανερή η αναφορά του Χριστού σε κάποια εσωτερική Γνώση. Η επιστημονική έρευνα δείχνει ότι δεν είναι άσχετη με τη Γνώση των Γνωστικών στους οποίους αποδίδονται οι παπύροι.

Αλλά και ο Κλήμης Αλεξανδρείας υποστηρίζει ως πηγή της Γνώσης μια μυστική προφορική παράδοση που προήλθε από τον Ιησού μέσω των κυρίων αποστόλων του. Η εποχή που είχε ακμάσει ο Γνωστικισμός (80-200 μ.Χ.) συμπίπτει με την πρωτοχριστιανική περίοδο.

Μέχρι το έτος 200 περίπου ο Γνωστικισμός δεν εδωρείτο αίρεση· μετά, όταν αποκλεισθηκε από την επίσημη Εκκλησία, φαίνεται ότι πολλά έργα καταστράφηκαν.

Οι παπύροι του Nag Hammadi θεωρείται ότι μπορεί να ανήκαν στο γειτονικό μοναστήρι του Αγίου Παχμίου και θάφτηκαν μέσα σε πιθάρι για να σωθούν από την καταστροφή.

Δεδομένου ότι το σύμβολο που μας απασχολεί εδώ έχει, όπως αποδεικνύεται και από άλλες απεικονίσεις (αιγυπτιακή, ινδική, βουδιστική τέχνη κλπ.), άμεση σχέση με την εσωτερική άσκηση, θα μπορούσε να συσχετισθεί με κινήσεις όπως ο Χριστιανικός Γνωστικισμός¹¹ ή ο Ηουαζάος¹². Στην περίπτωση του Γνωστικισμού οι καταστροφές κειμένων και πιθανώς έργων είναι ένας επιπρόσθετος λόγος που μπορεί να εξηγηθεί στην ερμητικότητα του, εκτός από την ίδια τη φύση του Γνωστικισμού και την απεικόνιση αποτελεσμάτων πνευματικής άσκησης που υιοθετήθηκε, όπως αναφέρεται σε απόσπασμα παπύρου του Nag Hammadi στα ελληνι-

κά, το οποίο παραθέτει ο S. Parker σε εργασία του:

«Αλλ' ἔστι κάμοι κλείς ἐπὶ γλώσση φύλαξ».

Παράγοντες που θα μπορούσαν να εξηγήσουν την απουσία του συμβόλου αυτού ή το γεγονός ότι δεν εμφανίζεται σαφώς στην πρωτοβυζαντινή εποχή είναι οι ακόλουθοι:

Πρώτα ότι τα έργα της εποχής να να εξηγηθούν την απουσία του συμβόλου αυτού ή το γεγονός ότι δεν εμφανίζεται σαφώς στην πρωτοβυζαντινή εποχή είναι οι ακόλουθοι: Πρώτα ότι τα έργα της εποχής να να εξηγηθούν την απουσία του συμβόλου αυτού ή το γεγονός ότι δεν εμφανίζεται σαφώς στην πρωτοβυζαντινή εποχή είναι οι ακόλουθοι:

Μπορεί ακόμη να οφείλεται στο γεγονός του απόλυτου ερμητισμού, που χαρακτηρίζει την εποχή αυτή, αλλά κυρίως, πιστεύουμε, στην εξάφηση μαρτυριών που θεωρούνταν αρετικής φύσης. Δεδομένου ότι ακολουθεί η εικονοκλαστική περίοδος, είναι φυσικό το σύμβολο αυτό να εμφανίζεται μετά το τέλος της, προς τη μεσοβυζαντινή εποχή, όταν πια αντιμαχίες και φανατισμοί αρέσκει να είχαν καθυστερήσει.

Στη μοναστική ή αναχωρητική τέχνη στην εποχή αυτή (Καππαδοκία) φαίνεται να είναι σύμβολο ουσίας που αποδεικνύει την σωτηρική άσκηση των ασκητών.

Στα μνημεία των μεγαλύτερων κέντρων, όπως στην Κωνσταντινούπολη και αλλού όπου υπάρχουν ενδείξεις χορηγών (Δαφνί), η εμφάνιση του σχετίζεται με την ανατολική παράδοση. Ένα τέτοιο πα-

ράδειγμα είναι και η Santa Maria Antiqua στη Ρώμη, όπου υπάρχουν και άλλες μαρτυρίες για την ανατολική προέλευση των μοναχών (και των τεχνιτών).

Στη μορφή του Παντοκράτορα στο Δαφνί, εμφανώς ανατολιζουσα στη δομή της, το σύμβολο αυτό δίνει μεγαλύτερη έμφαση στις ενδείξεις για ανατολική προέλευση.

Φαίνεται γενικά πως στη μεσοβυζαντινή εποχή εντάσσεται σε ορισμένη καλλιτεχνική παράδοση που μεταφέρεται από μνημένους καλλιτέχνες στη Δύση (Ρώμη - Santa Maria Antiqua, Σικελία, ψηφιδωτά, Γιουγκοσλαβία: Nerezi κλπ.), με τάση να εξαφανισθεί τελείως στη μεταβυζαντινή τέχνη.

Μερικές απεικονίσεις του Τρίτου Ματιού στη βυζαντινή τέχνη:

Στον Άγιο Παντελεήμονα Nerezi (Γρηγόριος Ναζιανζηνός), στην αψίδα Eski Gumus στην Καππαδοκία, στην Αγία Σοφία Οχρίδας (Άγιοι Πέτρος και Παύλος), στην Αγία Σοφία Κωνσταντινούπολης (Παναγία με Χριστό, δυτική πόρτα) 9ου αιώνα, στο μέτωπο του Χριστού (εικ. 5, ένθρονος Χριστός πάνω από τη δυτική πόρτα), Ιουστινιανός (πάνω από τη δυτική πόρτα) και Χρυσόστομος (εικ. 6).

Στο Sorocani Novi Bazar (Άγιοι Παύλος), στη Gracanica (Ιωάννης Βαπτιστής). Στη Santa Maria Antiqua (Ρώμη) το σύμβολο εμφανίζεται στα μέτωπα πολλών Αγίων (Ανδρέα, Παύλου, Βαρθολομαίου, Ευθυμίου, Γρηγορίου Ναζιανζηνού, Αβάκκυρου, Επифανείου και στους Αγίους που εικονίζονται με τον Πάπα Αδριανό). Στην Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης σε ανώνυμο Άγιο και στον Άγιο Θεόδωρο. Στην Παναγία Χαλκαίων σε τρεις Αγίους στον νάρθηκα. Στη μονή Ραβδόχου, στη μονή Βατοπεδίου (Άγιος Παύλος), στη μονή Χιλανδαρίου (Άγιος Νικόλαος).

Στη Μεσσηνία στον Προφήτη Ηλία, στην Πάτμο στο παρεκκλήσιο της Γέννησης της Θεοτόκου (Άγιος Νήφων).

Στη Μεταμόρφωση, στο Κορωπί, εκτός από το εκκλησιαστικό παράλληλο με τον Παντοκράτορα του Δαφνιού, τρίτο μάτι έχει και ο Άγιος Γρηγόριος της Αψίδας.

Οι περιπτώσεις εμφάνισης του συμβόλου που αναφέρονται εδώ είναι μόνο ενδεικτικές γιατί ο συνολικός αριθμός είναι εξαιρετικά μεγάλος.

Η μελέτη της απεικόνισης του

συμβόλου αυτού σε τόσους διαφορετικούς τύπους μπορεί να δώσει ενδείξεις της εικονογραφικής προέλευσης των μνημείων.

Περιοχές όπως η Καππαδοκία - όπου είναι γνωστό ότι οι ασκητές εφαρμόζαν εσωτερική άσκηση - παρουσιάζουν το σύμβολο αυτό πολύ διαδεδομένο.

Το σύμβολο, που απαντάται τόσο στην εντοχία τέχνη όσο και στις φορητές εικόνες (Χριστός Ελεήμων Μουσειών Βερολίνου), φαίνεται να είναι ένα κλειδί στη Βυζαντινή τέχνη, που ανοίγει άλλες διαστάσεις τόσο στο βασικό πνευματικό της υπόβαθρο, που είναι η ίδια η ουσία της, όσο και στους τρόπους επικοινωνίας της, και γι' αυτό γίνεται πολύ σημαντικό και ουσιαστικό χαρακτηριστικό της.

Η Βυζαντινή τέχνη, τέχνη ιδιαίτερα συμβολική, χρησιμοποιεί απείρως πνευματικών συμβόλων (όπως για παράδειγμα τα τετράμορφα) και φανταστικών μορφών για να παρουσιάσει έναν υπερπραγματικό κόσμο που προσεγγίζει το θείο. Μπορεί λοιπόν να έχει περιλάβει και ένα τέτοιο σύμβολο - κλειδί - που συμβολίζει την πραγματική της ουσία - , το οποίο απεικονίζει έναν υπερβατικό κόσμο που κερδίζεται με εσωτερική άσκηση ή οποία αποβλέπει στην υπέρβαση της ίδιας της ανθρώπινης φύσης.

Είναι φανερό ότι το σύμβολο αυτό μέσα στη συμβολική βυζαντινή τέχνη δεν είναι τυχαίο. Απεικονίζεται για να εκφράσει - για όσους μπορούν να την εννοήσουν - μια πραγματικότητα, δηλαδή το πνευματικό επίπεδο των εικονιζόμενων μορφών, αποτέλεσμα εμπειρίας από εσωτερική άσκηση αυτοσυγκέντρωσης, που γνωρίζουμε ότι ήταν διαδεδομένη στους βυζαντινούς χρόνους (Γνωστικιστικό κύκλο 80-200 μ.Χ., Ηουχαϊστικό από το 400 με ιδιαίτερη ανάπτυξη προς το 1400) αλλά και όχι μόνο σ' αυτούς (Αιγύπτιος, Ινδουισμός, Βουδισμός, Ελληνική αρχαιότητα: Ορφικοί, Πυθαγόρειοι κ.ά.).

Σχετικά με τον Ηουχαϊσμό, που ακόμη και σήμερα, όπως γνωρίζουμε, ασκείται (με ειδικές τεχνικές και μοναχούς δασκάλους) στον Άβω, μπορεί να αναφερθεί ότι ανέδειξε μεγάλες μορφές, με εξήχουσα τον Γρηγόριο Παλαμά¹³, που έχει αφήσει πλούσιο πνευματικό έργο.

Το σύμβολο αυτό αποκτάει ιδιαί-

τερο βάρος γιατί δίνει ένα άλλο νόημα, ένα άλλο υπόβαθρο, μια άλλη διάσταση στη Βυζαντινή τέχνη. Δείχνει ότι η τέχνη αυτή δεν είναι απλώς εικονογραφική και συμβολική αλλά παρουσιάζει μια βαθμίδα εξέλιξης και ανύψωσης του ανθρώπου σε επίπεδο αυτογνωσίας, ειρήνης, σοφίας, πληρότητας και γνώσης.

Οι εξελίξεις της επιστημονικής έρευνας, τόσο στη Φυσική – σχετικά με την ενέργεια (Eisenberg, Max Planck, Teilhard de Chardin)¹⁴–, στην Πυρηνική Φυσική (με τους A. Herman και D. Lawden, R. Openheimer)¹⁴ όσο και στην Ψυχιατρική –που συχνά μελετάει και συνιστά μεθόδους αυτοσυγκέντρωσης (Yoga)–, φαίνεται να συγκλίνουν σ' ένα κοινό σημείο ουσίας, μιας άλλης κατάστασης του ανθρώπου. Η κατάσταση αυτή προκύπτει ύστερα από άσκηση για απόκτηση ενέργειας που ρυθμίζει τον οργανισμό του και οδηγεί σε ανώτερα επίπεδα συνειδητότητας σαν αυτό που αντιπροσωπεύει αυτό το σύμβολο.

Σημειώσεις

1. Ανέκδοτη διδακτορική διατριβή με τον τίτλο: «The Spiritual Element in Byzantine Art. Interconnection factor between three of the most important extant classical mediaeval monuments (of the cult of the Virgin) linked by the same Renaissance (Santa Maria Antiqua, Rome, Santa Maria Foris Portas

Castelseprio and the Daphni Dormition Church) connected by evidence with the Koropi Metamorphosis Pantocrator.»

2. Κατάθεση 29ης 6.81 στην Εθνική Βιβλιοθήκη, με αριθμό εισαγωγής 391.

3. Illustrated Encyclopedia of Traditional Symbols, J. C. Cooper, Thames & Hudson, London 1990.

4. Vera Stanley Alder, The finding of the Third Eye, Rider, London 1988²³.

5. Πλάτωνος Συμπόσιον, Ελληνική Βιβλιοθήκη Ακαδημίας Αθηνών, έκδ. Εστίας, 1950².

6. Η βιβλιοθήκη των σχετικών με την ανακάλυψη στην Άνω Αίγυπτο 52 κειμένων σε πάπυρο, που έχει επικρατήσει να λέγεται Βιβλιοθήκη Nag Hammadi, υπερβαίνει τους 35 τόμους και απαρτίζεται από εργασίες ερευνητών, μεταφράσεις παπύρων, παλαιογραφικές εργασίες και ανακοινώσεις σε συνέδρια. Ο αρχικός βιβλιογραφικός τόμος του Καθηγητή D. Scholer ενημερώνεται με προσθήκες που δημοσιεύονται στο περιοδικό Novum Testamentum. Η βιβλιογραφία του καθηγ. D. Scholer περιλαμβάνει 4000 περίπου τίτλους.

7. D. Scholer, Nag Hammadi, 1948-1969, Volumes 35, Leiden 1971.

8. Π. Χρήστου, Ελληνική Πατρολογία, Πατριαρχικών Ίδρυμα Πατερικών Μελετών, Θεσσαλονίκη 1978.

9. Elaine Pagels: The Gnostic Gospels, Penguin Books Ltd., England 1982.

10. Jacques Menard, Nag Hammadi Library, Vol. V, The Thomas Evangelium.

11. Ο Γνωστικισμός εμφανίζεται από το 80 ως το 200 μ.Χ. Μέχρι την ανακάλυψη των κειμένων του Nag Hammadi και ελάχιστων άλλων κωδικών εμφανίζεται κυρίως σε αναφορές Πατερικών κειμένων. Ειδικοί επιστήμονες τώρα, όπως ο H. Jonas, που είναι Γνωσιολό-

γος, μελετούν την κίνηση αυτή της πρωτοχριστιανικής εποχής.

12. Ο Ηουχασμός αρχίζει τον 4ο περίπου μ.Χ. αιώνα με συνέχεια σε όλη τη διαδρομή των αιώνων μέχρι τον 14ο, που παρουσιάζει ιδιαίτερη ανάπτυξη, χωρίς να εξαφανιστεί απολύτως μεταγενέστερα, δεδομένου ότι ακόμη και σήμερα ασκείται σε ανατολικές περιοχές όπως και στον Αθώ.

13. Γρηγόριος Παλαμάς, Έλληνας Πατέρες της Εκκλησίας, Θεσσαλονίκη, 1979-1990, τόμοι 9.

14. Teilhard de Chardin. Υποστηρίζει ότι κάθε σωματίδιο ύλης περιέχει την έννοια της ψυχής.

A Spiritual Symbol E. Athanasiou

The representations of Christ as well as those of emperors in Byzantine wall-paintings quite often display a characteristic iconographic symbol on the forehead, between the eyes. At first sight it looks like a wrinkle, however, a more careful observation reveals that it is a sign, the symbol of the «third eye», which suggests the spiritual properties of the represented figure.

This iconographic element implies that Byzantine art is not only figurative and symbolic, but that it also offers to the believer the possibility of exalting himself to a high level of self-knowledge, wisdom, fulfillment and knowledge of the universe.